

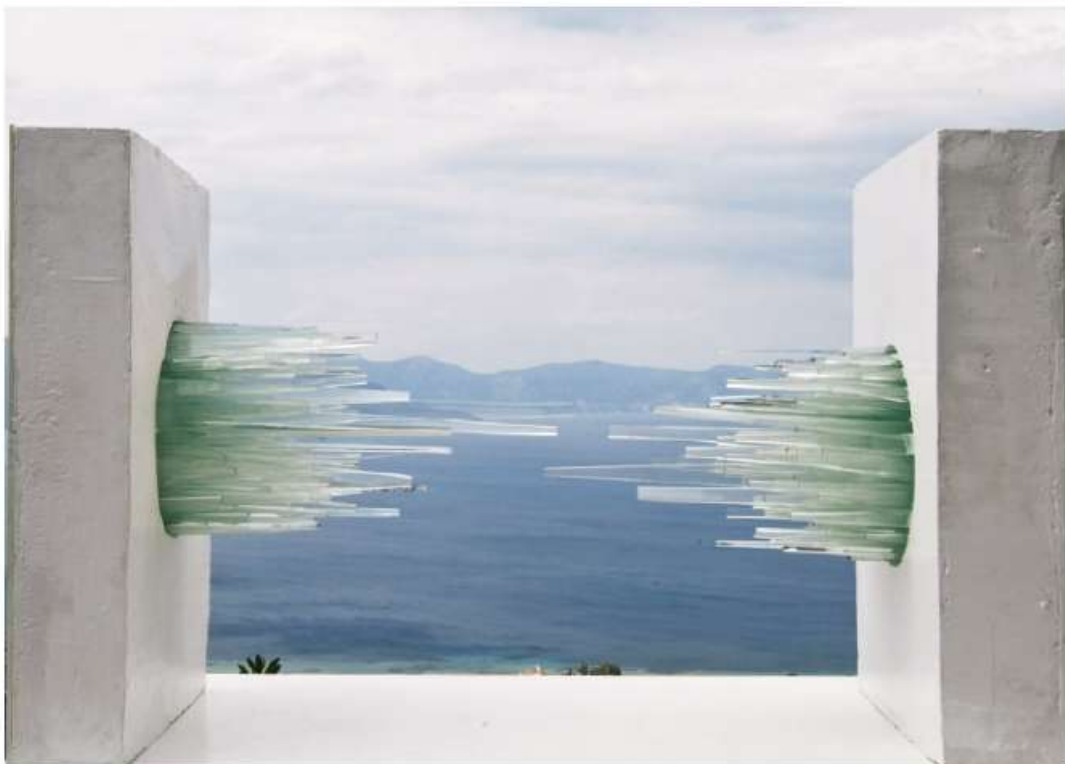
Ο ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

ΟΙ ΚΟΣΜΟΙ ΤΟΥ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Αναστασία Παπαδία-Λάλα · Μαρία Δ. Ευθυμίου
Παρασκευάς Κονόρτας · Δημήτριος Μ. Κοντογεώργης
Κατερίνα Κωνσταντινίδου · Ίκαρος Μαντούβαλος · Βάσω Σειρηνίδου

ΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ 8 / ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ **ΕΥΡΑΣΙΑ**

Περιεχόμενα

Για την Όλγα Κατσιαρδή-Hering For Olga Katsiardi-Hering	11
Δημοσιεύματα Όλγας Κατσιαρδή-Hering. Δημήτριος Μ. Κοντογεώργης (επιμέλεια) The Publications of Olga Katsiardi-Hering. Dimitrios M. Kontogeorgis (ed.)	19
A. ΕΛΛΗΝΕΣ, ΒΕΝΕΤΟΙ, ΟΘΩΜΑΝΟΙ, ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ (13ος-19ος αι.): ΘΕΣΜΟΙ, ΣΥΝΥΠΑΡΞΗ, ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΕΞΕΓΕΡΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ A. GREEKS, VENETIANS, OTTOMANS, CHRISTIANS AND MUSLIMS (13th-19th CENTURIES): INSTITUTIONS, COEXISTENCE, MATERIAL CULTURE, UPRISINGS AND REVOLUTION	
Phokion Kotzageorgis, <i>The Formation of the Christian Society in Thessaloniki after the Ottoman Conquest (ca. 1430-1530)</i>	31
Antonis Anastasopoulos, <i>Veroia-Thessaloniki: The Administrative Relationship between a Local and a Regional Centre in the Eighteenth-Century Balkans</i>	41
Γιώργος Τζεδόπουλος – Ιωάννης Καραχρήστος, «Μια φορά συνοριζότανε ο Χριστός με το Μουχαμέτη ...»: Ιστορίες θρησκευτικού ανταγωνισμού και διαλόγου στον ύστερο ελληνο-οθωμανικό κόσμο	51
Γιώργος Πάλλης, <i>Η βρύση του Αγά στα Πατήσια και η ετήσια υποδοχή των νέων οθωμανικών αρχών της Αθήνας</i>	63
Αναστασία Γ. Γιαγκάκη, <i>Ιστορίες αγγείων της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας και της νεότερης εποχής στην Κρήτη με βάση τα εντοιχισμένα κεραμικά: Ενδεικτικές μελέτες περίπτωσης από το Λασίθι</i>	73
Αναστασία Παπαδία-Λάλα, <i>Το επαναστατικό φαινόμενο στην ελληνοβενετική Ανατολή (1204-1797): Μύθοι και πραγματικότητες</i>	91
Ελένη Γκαρά, <i>Φήμες, ειδήσεις και μυστικά: Η πληροφόρηση για το κίνημα του Διονυσίου του Φιλοσόφου στη Θεσσαλία το 1600</i>	107
Μαρία Δ. Ευθυμίου, « <i>Η ώρα ήλθεν, ω Έλληνες</i> »: Η επιτομή μιας επανάστασης στις εναρκτήριες φράσεις της	121
Βάσω Σειρηνίδου, « <i>Εις την δικαιοσύνην της Σεβαστής Διοικήσεως προστρέχων</i> »: Δικαστικοί θεσμοί και κοινωνία στην επαναστατημένη Ελλάδα	131

**Β. Η ΡΩΣΙΑ, Η ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ, Η ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ, ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ
B. RUSSIA, THE MEDITERRANEAN, ORTHODOXY, THE GREEKS**

- Νικόλας Πίσσης, *Ο Σεραφείμ ο Μυτιληναίος ως πικαρικός ήρωας* 149
- Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Ένας παλαιός θεσμός σε νέο περιβάλλον:
Οι κοινότητες των Κυκλάδων στα χρόνια της ρωσικής κυριαρχίας* 161
- Francesco Scalora, *«Sacra Eufemia, ossia buoni augurj di felicitazioni»
allo zar Alessandro I per l'istituzione di una Collegiata di rito greco in Sicilia* 173
- John A. Mazis, *The Greek Benevolent Association of Odessa
and the Secrets to Its Success* 187
- Nikolaos Chrissidis, *A Silver Hammer and a Trowel for Queen Olga of Greece:
Projecting Russian-Greek Kinship in Late Nineteenth-Century Odessa* 197

**Γ. Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΤΟΥ ΔΙΑΣΤΑΣΗ (16ος-19ος αι.):
ΔΙΑΣΠΟΡΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΙΔΕΕΣ
C. THE GREEK WORLD IN ITS INTERNATIONAL DIMENSION (16th-19th CENTURIES):
DIASPORA, ECONOMY, IDEAS**

- Lidia Cotovanu, *Ηπειρώτες έμποροι διαχειριστές των ηγεμονικών εσόδων
στη Βλαχία και στη Μολδαβία (15ος – αρχές 18ου αιώνα)* 209
- Markus A. Denzel, *The International Trade Network of Trieste and Its Relevance
to the Rural Coastal Area, Eighteenth to the Mid-Nineteenth Century* 227
- Κώστας Ράπτης, *Έλληνες (έμποροι) ως αστοί της Αψβουργικής Μοναρχίας:
Όροι και όψεις της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης κατά τον 19ο αιώνα* 247
- Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Έμποροι και διανοούμενοι στη διασπορά:
Το χιώτικο παράδειγμα (19ος αιώνας)* 265
- Τζελίνα Χαρλαύτη, *Η υπόθεση «Αδελφοί Βαλλιάνου εναντίον της Τράπεζας της
Αγγλίας»: Η διεθνής ισχύς των εμπορικών οίκων της ελληνικής διασποράς* 281
- Δημήτριος Μ. Κοντογεώργης, *«Προς την διεξαγωγήν υποθέσεως αφορώσης
την εν Λειψία ελληνικήν και ορθόδοξον εκκλησίαν και κοινότητα...»:
Η ενδοκοινοτική διαμάχη στη Λειψία του 19ου αιώνα και η στάση
της ελληνικής κυβέρνησης* 299

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ίκαρος Μαντούβαλος, <i>Οι Έλληνες του εξωτερικού στον αστερισμό του μεγαλοϊδεατισμού (β' μισό του 19ου αι.): Ο Παύλος Χαρίσης, «η Χάρης» και η έννοια του ελληνισμού στη σκέψη του</i>	315
--	-----

**Δ. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ:
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ, ΕΛΛΑΔΑ, ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ
D. SPIRITUAL ORIENTATIONS AND EDUCATION:
OTTOMAN EMPIRE, GREECE, SOUTHEASTERN EUROPE**

Μαρίνος Σαρηγιάννης, <i>«Οθωμανικός Διαφωτισμός»: Όψεις μιας συζήτησης</i>	335
Παναγιώτης Γ. Κιμουρτζής, <i>Η οικονομία του οθωνικού κράτους και τα οικονομικά της εκπαίδευσης (1833-1864)</i>	345
Nadya Danova, <i>Ο Sava Dobroplodni και η παιδική ηλικία</i>	361
Yura Konstantinova, <i>First Steps of Bulgarian Education in Thessaloniki (1866-1883)</i>	375

**Ε. Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ: ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ, ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ, ΑΛΛΗΓΟΡΙΕΣ, ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΑ
E. SPACE AND ITS HISTORY: CONSTRUCTION, FUNCTIONS, ALLEGORIES, CARTOGRAPHY**

Michael Mitterauer, <i>Byzantinische Wurzeln mediterraner Seerepubliken</i>	393
Elias Kolovos, <i>Border(is)lands: The Ottoman-Venetian Frontier of the Ionian Islands (Late Fifteenth to Late Seventeenth Century)</i>	413
Wolfgang Schmale, <i>Barocke Erdteilallegorien in Mitteleuropa: Asien als Sultan oder „Türke“ in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts</i>	429
Michael North, <i>The Sea as Realm of Memory: The Straits of Gibraltar and the Dardanelles</i>	441
Constantin Ardeleanu, <i>Subjective Borders: The Making of an Inter-Imperial Border in the Post-Crimean War Context</i>	455
Γιώργος Τόλιας, <i>Ανάμεσα στο αόρατο και το ορατό: Ο χάρτης</i>	465
Ευάγγελος Λιβιεράτος, <i>Η ελληνική χαρτογραφία από τη Θεσσαλία, την Τεργέστη και τη Βιέννη μέχρι τη Μακεδονία</i>	477

ΣΤ. ΣΤΙΣ ΡΙΖΕΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ: ΦΥΛΟ, ΕΡΩΤΑΣ, ΦΤΩΧΕΙΑ, ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ
F. AT THE ROOTS OF SOCIETIES: GENDER, LOVE, POVERTY, CHARITY

Murat Çizakça, *Philanthropic Foundations in Roman/Byzantine and Ottoman Empires: A Study in Continuity and Change* 493

Σωτήρης Κουτμάνης, «Φτωχοί» στην ελληνική παροικία της Βενετίας (16ος-17ος αι.) 513

Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Ιστορίες έρωτα και αμαρτίας στη βενετική Ζάκυνθο: Το έγκλημα της παρθενοφορίας (τέλη 18ου αι.)* 523

Katerina Gardikas, *A Note on Ladies in Trouble: Society and Midwifery* 541

Z. ΕΡΜΗΝΕΥΟΝΤΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥΣ: ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ, ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ, ΙΔΕΕΣ
G. INTERPRETING SOCIETIES AND THEIR HISTORY: REPRESENTATIONS, PERCEPTIONS, IDEAS

I. Κ. Χασιώτης, *Ο νεοελληνικός κόσμος στην ισπανική γραμματεία του 16ου και 17ου αιώνα* 551

Harald Heppner, *Befreit, aber frei? Reflexionen über die Entwicklung auf dem Balkan in der Neuzeit* 577

Maria A. Stassinopoulou, *Karrierebedingte Anpassung? Franz Thierfelder erklärt seiner Leserschaft den Balkan* 587

Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Σκέψεις για έναν ιστορικό και τη βιογραφία του: Ο Γιάνης Κορδάτος και η εποχή του* 607

Μαρία Παπαθανασίου, *Ιστορική Ανθρωπολογία (Historische Anthropologie): Προσανατολισμοί και προβληματισμοί των ιστορικών στον γερμανόφωνο χώρο* 621

Συγγραφείς – Επιμελητές/Επιμελήτριες του τόμου 637

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

Ιστορίες αγγείων της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας και της νεότερης εποχής στην Κρήτη με βάση τα εντοιχισμένα κεραμικά: Ενδεικτικές μελέτες περίπτωσης από το Λασιθί

Εισαγωγή

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, μετά την αύξηση του ενδιαφέροντος, κατά τα τελευταία τριάντα πέντε περίπου χρόνια, για τη μελέτη πτυχών του καθημερινού βίου στην Κρήτη, μεταξύ των οποίων και της κεραμικής, η έρευνα γύρω από την τελευταία γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση στο νησί.¹ Χάρη σε αυτό διαθέτουμε πλέον πολλά στοιχεία, ιδίως σε ό,τι αφορά την κεραμική της πρώτης βυζαντινής περιόδου, τα οποία όμως βαίνουν μειούμενα κατά τις επόμενες περιόδους της ιστορίας της Κρήτης, για τις οποίες τα περισσότερα στοιχεία, με εξαίρεση τις πληροφορίες για τα τέσσερα βασικά κέντρα παραγωγής κεραμικής στο νησί τον 19ο και τον 20ό αιώνα,² αντλούνται από ανασκαφές στην περιοχή της Αγίας Αικατερίνης στο

1. Βλ. αναλυτικά σχόλια: Αναστασία Γ. Γιαγκάκη, «Η Κεραμική στην Κρήτη τη Μεσαιωνική και Νεότερη Εποχή: Σύνομη Επισκόπηση της Έρευνας», *Εκπαιδευτική Συλλογή Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής. Κατάλογος*, Αναστασία Γ. Γιαγκάκη και Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), Ρέθυμνο 2012, σ. 13-14· Anastasia G. Yangaki, «Pottery of the 4th-Early 9th Century AD on Crete: The Current State of Research and Evidence, New Directions», *Roman Crete. New Perspectives*, Jane A. Francis και Anna Kouremenos (επιμ.), Οξφόρδη 2016, σ. 199.

2. Μαρία Βογιατζόγλου, *Τα πιθάρια στο Θραψανό της Κρήτης. Η τεχνική και οι συντεχνίες των πιθαράδων*, Θεσσαλονίκη 1972· Harriet Blitzer, «Traditional Pottery Production in Kentri, Crete: Workshops, Materials, Techniques and Trade», *East Cretan White-on-Dark Ware: Studies on a Handmade Pottery of the Early to Middle Minoan Periods*, Philip Betancourt, Πενσυλβάνια 1984, σ. 143-157· Μπέττυ Ψαροπούλου, «Πιθαράδικα Θραψανού και εργαλειακός εξοπλισμός των», *Μνημοσύνη* 10 (1985-1987), 177-190· η Ίδια, «Τα κεραμικά εργαστήρια των τελευταίων 100 χρόνων στην Κρήτη», *Κεραμικά Εργαστήρια στην Κρήτη από την Αρχαιότητα ως Σήμερα. Πρακτικά Ημερίδας, Μαργαρίτες, 30 Σεπτεμβρίου 1995*, Ειρήνη Γαβριλάκη (επιμ.), Ρέθυμνο 1996, σ. 101-138· Χριστόφορος Σκλαβενίτης, «Κεραμικά κέντρα και λαϊκοί αγγειοπλάστες της δυτικής Κρήτης», *Κεραμικά εργαστήρια*, σ. 79-100· Μαργαρίτες, *Η κεραμική των Μαργαριτών*, Ειρήνη Γαβριλάκη (επιμ.), Μαργαρίτες 2001· Χριστόφορος Σκλαβενίτης-Χαραλαμπίης, *Η λαϊκή αγγειοπλαστική στη δυτική Κρήτη. Οι*

Καστέλλι Χανίων και στο οικοπέδο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου,³ και από ψήγματα πληροφοριών σε δημοσιεύσεις υλικού από έρευνες επιφανείας.⁴

Ορισμένα συμπληρωματικά στοιχεία μπορεί να προσφέρει η μελέτη εντοιχισμένων αγγείων σε ναούς του Λασιθίου, καθώς στο πλαίσιο του ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος «Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς της Ελλάδας: ένα ηλεκτρονικό *corpus*»⁵ εντοπίστηκαν περιπτώ-

τελευταίοι αγγειοπλάστες μιλούν για την «παιδευμένη» τέχνη του πηλού, Χανιά 2002· Μπέττυ Ψαρπούλου και Νίκος Σημαντηράκης, *Θραψανό: χωριό των αγγειοπλαστών*, Ρέθυμνο 2007.

3. Margrete Hahn, Erik Hallager κ.ά., «Modern Greek, Turkish and Venetian Periods: The Turkish Period», *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khania 1970-1987: Results of the Excavations under the Direction of Yannis Tzedakis and Carl-Gustaf Styrenius*, τ. I/1, *From the Geometric to the Modern Greek Period*, Erik Hallager και Birgitta P. Hallager (επιμ.), Στοκχόλμη 1997, σ. 99-132· Margrete Hahn, «Modern Greek, Turkish and Venetian Periods. The Pottery and the Finds», *The Greek-Swedish Excavations*, Hallager και Hallager (επιμ.), σ. 170-196· Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, «Στιγμές από την ιστορία του Ηρακλείου. Από την πρωτοβυζαντινή εποχή έως την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (7ος-19ος αι.)», *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης*, Αλεξάνδρα Ιωαννίδου-Καρέτσου (επιμ.), Ηράκλειο 2008, σ. 189-194.

4. Για τη σποραδική αυτή πληροφόρηση βλ. επίσης Marina Gkiasta, *The Historiography of Landscape Research on Crete*, Λέιντεν 2008, σ. 216, σ. 197-217 (για τη Σητεία). Για σχετικά στοιχεία: Holly Alane Raab, *Rural Settlement in Hellenistic and Roman Crete: The Akrotiri Peninsula*, Οξφόρδη 2001, σ. 102-104, 105, 114, 115, 118· Richard Hope Simpson και Philip P. Betancourt, με τη συμβολή των Heidi M. C. Dierckx, Natalia Poulou-Papadimitriou και David S. Reese, «The Site Data and Pottery», *Pseira IX. The Archaeological Survey of Pseira Island Part 2. The Intensive Surface Survey*, Philip P. Betancourt, Costis Davaras και Richard Hope Simpson (επιμ.), Φιλαδέλφεια 2005, σ. 62· Philip P. Betancourt, «Discussion and Conclusions», *Pseira IX*, Betancourt, Davaras και Hope Simpson (επιμ.), σ. 304-305· Margrete Hahn, «Medieval-Modern Pottery Summary», *Reports on the Vrokastro Area, Eastern Crete*, τ. 3, *The Vrokastro Regional Survey Project: Sites and Pottery*, Barbara J. Hayden με τους Heidi Dierckx, George W. M. Harrison, Jennifer Moody, George Postma, Oliver Rackham, Allaire B. Stallsmith, Φιλαδέλφεια 2005, σ. 81-91, 99-108, σποραδικά· Natalia Poulou-Papadimitriou, «The Byzantine and Ottoman Pottery from the Survey», *The Chrysokamino Metallurgy Workshop and Its Territory*, Philip P. Betancourt (επιμ.), *Hesperia Supplement 36* (2006), 394-397, J-4, J-15.

5. Το ερευνητικό πρόγραμμα διεξάγεται από το 2011, με την άδεια του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, από το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, σε συνεργασία με τις αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων [Προσβάσιμο: <http://www.immuredvessels.gr> (Ημερομηνία επίσκεψης: 12 Αυγούστου 2020)]. Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με την Κρήτη: Αναστασία Γ. Γιαγκάκη, «Εντοιχισμένα πινάκια σε εκκλησίες της Κρήτης: μια ερευνητική πρόταση», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά της 1ης συνάντησης*, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008, Μιχάλης Ανδριανάκης και Ίρις Τζαχίλη (επιμ.), Ρέθυμνο 2010, σ. 827-840· Κωνσταντίνος Γιαπιτισόγλου και Νικολέττα Πύρρου, «Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στον νομό Ρεθύμνου», *12ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ηράκλειο 21-25.9.2016, Πεπραγμένα* [Προσβάσιμο: <https://12iccs.proceedings.gr/el/proceedings/category/39/36/870> (Ημερομηνία επίσκεψης: 12 Αυγούστου 2020)]· Γεωργία Μοσχόβη και Μαριάννα Κατηφόρη, «Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στον νομό Λασιθίου», *12ο Διεθνές Κρη-*

σεις ναών με εντοιχισμένα εφυαλωμένα αγγεία από την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και τη νεότερη εποχή.⁶ Σχετικά παραδείγματα εντοπίζονται και στις περιοχές Χανίων και Ηρακλείου, αποτελούν όμως μεμονωμένες περιπτώσεις. Με βάση το σωζόμενο έως σήμερα δείγμα, φαίνεται ότι τουλάχιστον στο Λασιθί η πρακτική εντοιχισμού αγγείων σε όψεις ναών, η οποία γνώρισε κατεξοχήν διάδοση στη διάρκεια της πρώτης περιόδου της βενετοκρατίας,⁷ διατηρήθηκε σε χρήση ως τη νεότερη εποχή.

Ενδεικτικές μελέτες περίπτωσης από το Λασιθί: Εισηγμένα εφυαλωμένα κεραμικά από τη Μικρά Ασία

Από τα εφυαλωμένα, ανοικτού σχήματος αγγεία (*bacini*), που μπορούν να χρονολογηθούν στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε ορισμένα που προέρχονται από εργαστήρια της Μικράς Ασίας. Ειδικότερα σε ναούς του Λασιθίου εντοπίζεται περιορισμένος αριθμός αγγείων από την Κιουτάχεια και το Τσανάκκαλε.⁸

τολογικό Συνέδριο [Προσβάσιμο: <https://12iccs.proceedings.gr/el/proceedings/category/39/36/464> (Ημερομηνία επίσκεψης: 12 Αυγούστου 2020)]· Anastasia G. Yangaki, «The “Immured Vessels in Byzantine and Post-Byzantine Churches of Greece” Research Programme: Objectives and Preliminary Results from Crete», *12ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο* [Προσβάσιμο: <https://12iccs.proceedings.gr/el/proceedings/category/39/36/590> (Ημερομηνία επίσκεψης: 12 Αυγούστου 2020)].

6. Για ορισμένους από τους ναούς και τις μονές στο Λασιθί: Δημήτρης Τσουγκαράκης, «Μοναστήρια της Ανατολικής Κρήτης κατά τη βενετική περίοδο», *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη. Βυζάντιο-Βενετοκρατία. Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, Ιωάννης Βάσσης, Στέφανος Κακλαμάνης και Μαρίνα Λουκάκη (επιμ.), Ηράκλειο 2008, σ. 289-307· Γεωργία Μοσχόβη, «Βυζαντινοί χρόνοι», *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του. Δημοτικά Διαμερίσματα: Βρουχάς, Ελούντα, Ζένια, Καλό Χωριό, Κριτσά, Κρούστας, Μέσα και Έξω Λακκώνια, Λίμνες, Λούμας, Ποτάμοι, Πρίνα, Σκινιάς. Περιήγηση στο χώρο και στο χρόνο*, Βίλη Αποστολάκου, Μαρία Αρακαδάκη, Μιχαήλ Δ. Δερμιτζάκης, Χαρά Ντρίνια, Μανόλης Κλώντζας, Γεωργία Μοσχόβη και Μαρία Σωρού, Άγιος Νικόλαος 2010, σ. 107-120· Γεωργία Μοσχόβη, «Τοιχογραφημένοι ναοί στην περιοχή του Αγίου Νικολάου», *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*, σ. 147-188.

7. Yangaki, «The “Immured Vessels”», σ. 7, 13.

8. John Carswell, «Kütahya Tiles and Ceramics», *Sadberk Hanım Museum*, μτφρ. Tülay Artan, Κωνσταντινούπολη 1991, σ. 49-102· Laure Soustiel, *Collections Suna - Inan Kıraç et Musée Sadberk Hanım d'Istanbul. Splendeurs de la céramique ottomane du XVIe au XIXe siècle. Musée Jacquemart-André, Paris 1er avril - 2 juillet 2000*, Κωνσταντινούπολη 2000, σ. 101-172· Hülya Bilgi και İdil Zambak Vermeersch, *Kütahya. Sadberk Hanım Museum Kütahya Tiles and Ceramics Collection*, Κωνσταντινούπολη 2018 (Κιουτάχεια)· Gönül Öney, *Türk Devri Çanakkale Seramikleri. Turkish Period Çanakkale Ceramics*, Άγκυρα 1971· η Ίδια, «Çanakkale Ceramics», *Sadberk Hanım Museum*, σ. 103-143· J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, τ. 2, *The Pottery*, Πρίνστον και Ουάσιγκτον 1992, σ. 244-260, 266-270· Soustiel, *Splendeurs*, σ. 173-218 (Τσανάκκαλε).

1. Περίπτωση εξαρχής εντοιχισμού

Το πρώτο, με χρονολογική σειρά, παράδειγμα βρίσκεται στον ναό του Σωτήρα Χριστού, στον οικισμό του Χριστού. Το μνημείο δεν έχει μελετηθεί διεξοδικά. Στη σημερινή του μορφή αποτελεί δίκλιτο, καμαροσκέπαστο ναό. Για το κλίτος όπου είναι τοποθετημένα τα κεραμικά έχει προταθεί χρονολόγηση στις αρχές του 19ου αιώνα.⁹ Το αγγείο (εικ. 1) αποτελεί την κατώτερη κεραία σύνθεσης που περιλαμβάνει τέσσερα αγγεία. Πρόκειται για ρηχό πιάτο (δ.χ. 19 εκ.), σωζόμενο κατά τα 2/3 περίπου, με ρωγμές στην επιφάνειά του και καλυπτόμενο κατά τόπους από ασβεστοεπίχρισμα. Έχει υπόλευκο κεραμικό σώμα¹⁰ και πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση με χρήση σκούρου γκρι, μπλε, τουρκουάζ, έντονου κίτρινου, σκούρου κόκκινου χρώματος σε στιλπνή εφυαλωμένη επιφάνεια. Στο κέντρο του τοιχώματος σχηματοποιημένο πολυπέταλο άνθος περιβάλλεται από αστερόσχημο θέμα, ενώ το χείλος κοσμεύεται με παραλληλεπίπεδες διακοσμητικές ζώνες με σχηματοποιημένο φυτικό θέμα που εναλλάσσεται με γραπτό πλέγμα. Ως προς το σχήμα και ιδίως τη διακόσμηση βρίσκει άμεση αντιστοιχία με αγγείο της παραγωγής Κιουτάχειας στη συλλογή του Μουσείου Sadberk Hanım, που χρονολογείται στα μέσα του 18ου αιώνα.¹¹ Γενικές αναλογίες ως προς τα σχηματοποιημένα φυτικά θέματα έχει με αγγεία των εργαστηρίων της Κιουτάχειας που χρονολογούνται μέσα στον 18ο αιώνα· ως προς τα άνθη ή το πλέγμα στο πλαίσιο του χείλους βρίσκει αναλογίες επίσης σε αγγεία που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα,¹² ενώ η χρήση των παχύρρευστων κόκκινων στιγμών αποτελεί κατεξοχήν γνώρισμα της παραγωγής.¹³

9. Μοσχόβη και Κατηφόρη, «Ναοί», σ. 7, 14. Τα αγγεία κοσμούν την αετωματική απόληξη στην ανατολική όψη του παλαιότερου κλίτους του δίκλιτου ναού, πάνω από την αψίδα, ο οποίος είναι αφιερωμένος στην Παναγία και στον Σωτήρα Χριστό. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου και τη συνάδελφο, αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου και συνεργάτιδα στο πρόγραμμα των εντοιχισμένων κεραμικών Γεωργία Μοσχόβη, για τη γόνιμη συζήτηση σχετικά με τους τρεις ναούς και τα γνωρίσματά τους. Φωτογραφίες: Αναστασία Γιαγκάκη· σχέδια: Αναστασία Γιαγκάκη και Δήμητρα Ταγματάρχη.

10. Για την κεραμική ύλη: Hayes, *Excavations*, σ. 266· Soustiel, *Splendeurs*, σ. 103.

11. Carswell, «Kütahya», σ. 74 αρ. K 55· Bilgi και Vermeersch, *Kütahya*, σ. 326 αρ. 154 (για το ίδιο αγγείο).

12. Bilgi και Vermeersch, *Kütahya*, σ. 144 αρ. 033, σ. 229 αρ. 090, σ. 342 αρ. 170, σ. 347 αρ. 175.

13. Carswell, «Kütahya», σ. 75 αρ. K 57, 59· Άννα Μπαλλιάν, Μίνα Μωραΐτου και Μαρία Σάρδη, «Αίθουσα IV: Ο ισλαμικός κόσμος από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα», *Μουσείο Μπενάκη. Οδηγός του Μουσείου Ισλαμικής Τέχνης*, Άννα Μπαλλιάν (επιστ. επιμ.), Αθήνα 2006, σ. 192 εικ. 273 (για ανάλογα διακοσμητικά θέματα), σ. 191 (για τις κόκκινες στιγμές).

2. Περιπτώσεις εντοιχισμών σε αντικατάσταση των αρχικών

Τα υπόλοιπα αγγεία από τους ναούς που εξετάζονται αποτελούν δείγματα της κεραμικής των εργαστηρίων του Τσανάκκαλε που λειτούργησαν μεταξύ του ύστερου 17ου και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα.¹⁴ Τα αγγεία στον Άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο (Κριτσά) και στον Άγιο Παντελεήμονα (ευρύτερη περιοχή Καλού Χωριού) έχουν το ίδιο σχήμα και φέρουν παρόμοια διακόσμηση. Πρόκειται για τέσσερα βαθιά πιάτα με κοίλα τοιχώματα, οριζόντιο, πεπλατυσμένο χείλος, γωνίωση στη μετάβαση από το τοίχωμα στο χείλος. Η διάμετρος του χείλους τους κατά μέσο όρο είναι 18 εκατοστά.¹⁵ Η σκούρου, ερυθροκάστανου χρώματος κεραμική τους ύλη, στην περίπτωση των αγγείων που έχουν εντοιχιστεί στον Άγιο Παντελεήμονα, όπου η παρατήρηση ήταν εφικτή, έχει αρκετούς πόρους και μικρές, ερυθρές προσμειξεις.¹⁶ Τα δύο αγγεία στον Άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο κοσμούνται στον πυθμένα με σχηματοποιημένη απόδοση ρόδακα, αποτελούμενη από επιμήκη πέταλα που στροβιλίζονται ελαφρώς δεξιόστροφα (εικ. 2-4). Από δύο εκ διαμέτρου αντίθετες πλευρές ξεπηδούν δύο ζεύγη ανάλογων, καμπυλούμενων φύλλων. Δύο φαρδιές, περιφερικές, καστανές-ιώδεις ταινίες περιτρέχουν την άνω επιφάνεια του χείλους. Τα δύο αγγεία στον Άγιο Παντελεήμονα κοσμούνται εσωτερικά με δέσμη ακανόνιστων, συστρεφόμενων φύλλων προς τα αριστερά (εικ. 5-7), ενώ στην άνω επιφάνεια του χείλους διατηρείται ίχνος από φαρδιά, περιφερική ταινία.

Μέχρι στιγμής, αγγεία της παραγωγής αυτής με γνωρίσματα ανάλογα με εκείνα των εντοιχισμένων στα δύο μνημεία αγγείων έχουν δημοσιευτεί στην Κρήτη από ανασκαφές στα Χανιά, στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο, δηλαδή από τους κύριους οικιστικούς πυρήνες του νησιού,¹⁷ ενώ αγγεία της παραγωγής εντοπίστη-

14. Arthur Lane, *Later Islamic Pottery: Persia, Syria, Egypt, Turkey*, Λονδίνο 1971, σ. 64-66· Öney, *Türk Devri Çanakkale Seramikleri*· η Ίδια, «Çanakkale Ceramics», σ. 103-143· Κατερίνα Κορρέ-Zωγράφου, *Τα Κεραμικά του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1995, σ. 155-165· η Ίδια, *Τα Κεραμικά του Τσανάκ Καλέ, 1670-1922, και η μετά το '22 διασπορά των Μικρασιατών κεραμιστών*, Αθήνα 2000· Soustiel, *Splendeurs*, σ. 173-180· Βάσω Πέννα (επιμ.), *Τσανάκ Καλέ: το Κάστρο των αγγείων* [φάκελος έκθεσης], Αθήνα 2004· Μπέττυ Ψαροπούλου (γ. επιμ.), Ειρήνη Γαβριλάκη (επιμ.), *Τσανάκκαλε, Το Κάστρο των Αγγείων* [Κατάλογος Περιοδικής Έκθεσης], Ρέθυμνο 2006· Μαρία Μπορμπουδάκη, «Νεότερη κεραμική του ελλαδικού χώρου (15ος-19ος αι.)», *Πηλός & Χώμα. Νεώτερη Κεραμική του Ελλαδικού Χώρου*, η Ίδια (επιμ.), Αθήνα 2007, σ. 29-31· Κωνσταντίνα Ζάρρα, «Κεραμική από το Τσανάκ Καλέ», *Εκπαιδευτική Συλλογή*, Παγκάκη και Γκράτζιου (επιμ.), σ. 61.

15. Η διάμετρος στα αγγεία που έχουν εντοιχιστεί στον Άγιο Παντελεήμονα δίνεται κατά προέγγηση, δεδομένου ότι καλύπτονται περιμετρικά με παχύ στρώμα νεότερου ασβεστοεπιχρίσματος.

16. Για την κεραμική ύλη: Hayes, *Excavation*, σ. 268· Soustiel, *Splendeurs*, σ. 176.

17. Hahn, Hallager κ.ά., «Modern Greek, Turkish and Venetian Periods», σ. 131 αρ. 71-P 0622·

καν και στην περιοχή του Βρόκαστρου Λασιθίου.¹⁸ Τα αγγεία στον Άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο και στον Άγιο Παντελεήμονα υποδηλώνουν τη διάχυση της κεραμικής του Τσανάκκαλε στα ανατολικά του νησιού, όπως στον ιδιαίτερα ανεπτυγμένο και πυκνοκατοικημένο οικισμό της Κριτσάς.¹⁹ Έχει ήδη επισημανθεί η μεγάλη διάχυση των προϊόντων της παραγωγής Τσανάκκαλε σε θέσεις στον ελλαδικό χώρο.²⁰ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εντοιχισμός τους στον ναό του Αγίου Παντελεήμονα, εάν ληφθεί υπόψη η θέση του μνημείου, στην άκρη του παραθαλάσσιου μετώπου της ομώνυμης παραλίας του ακρωτηρίου. Έχει υποστηριχθεί ότι η περιοχή αποτέλεσε μια από τις θέσεις αγκυροβόλησης πλοίων, μέσω των οποίων εφοδιάζονταν οι γύρω οικισμοί.²¹

Για την ομάδα στην οποία εντάσσονται τα τέσσερα πιάτα από τα δύο μνημεία είχε προταθεί μια ευρεία χρονολόγηση μεταξύ 1750 και 1850.²² Σύμφωνα με τις περιόδους και τις επιμέρους φάσεις παραγωγής της κεραμικής κατά την Κατερίνα Κορρέ-Ζωγράφου, η ομάδα χαρακτηρίζει την όψιμη φάση της πρώτης περιόδου παραγωγής και συνεχίζει και στη μεταβατική φάση κατά το όψιμο στάδιο της (1800-1830/1850).²³ Μεταγενέστερες δημοσιεύσεις, οι οποίες κυρίως παρουσιάζουν υλικό από συλλογές μουσείων ή ιδιωτικές συλλογές, χρονολογούν ανάλογα με τα παραπάνω αγγεία περίπου στο 1800²⁴ είτε στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα.²⁵

Hahn, «Modern Greek, Turkish and Venetian periods», σ. 175-176· *Εκπαιδευτική Συλλογή*, Γιαγκάκη και Γκράτζιου (επιμ.), σ. 61-63 αρ. 41-45 (Κωνσταντίνα Ζάρρα)· Πούλου-Παπαδημητρίου, «Στιγμές», σ. 193-194, εικ. 74-75, αντίστοιχα.

18. Hahn, «Medieval-Modern Pottery», σ. 83, 101-103 αρ. 110, 234, 237.

19. Για τον οικισμό της Κριτσάς και τις συνοικίες του: Γεωργία Μοσχόβη, «Ιστορική τοπογραφία της Κριτσάς Μεραμπέλου κατά τη βενετοκρατία», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Β1, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδος (Ιστορία)*, Μιχάλης Ανδριανάκης (επιμ.), Χανιά 2010, σ. 87-93.

20. Öney, «Çanakkale», σ. 108· Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα Κεραμικά του ελληνικού χώρου*, σ. 156, σ. 160· Soustiel, *Splendeurs*, σ. 176· Ψαροπούλου (γ. επιμ.), Γαβριλάκη (επιμ.), Τσανάκκαλε· Athanasios K. Vionis, *A Crusader, Ottoman, and Early Modern Aegean Archaeology. Built Environment and Domestic Material Culture in the Medieval and Post-Medieval Cyclades, Greece (13th-20th Century AD)*, Λέιντεν 2012, σ. 257-258 (με σχετική βιβλιογραφία).

21. Barbara J. Hayden, με τους Heidi Dierckx, George W. M. Harrison, Jennifer Moody, George Postma, Oliver Rackham και Allaire B. Stallsmith, *Reports on the Vrokastro Area, Eastern Crete*, τ. 2, *The Settlement History of the Vrokastro Area and Related Studies*, Φιλαδέλφεια 2004, σ. 21-22, 168.

22. Öney, *Türk Devri Çanakkale Seramikleri*, σ. 50-52, σ. 69 αρ. 21-22.

23. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα Κεραμικά του Τσανάκ Καλέ*, σ. 77, 84, 87-88.

24. Η Ίδια, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου (1600-1950)*, Υπουργείο Αιγαίου, χ.χ., σ. 289, εικ. 398 κάτω· η Ίδια, *Τα Κεραμικά του Τσανάκ Καλέ*, σ. 243 Α56, 244 Α60.

25. Η Ίδια, *Τα Κεραμικά του Τσανάκ Καλέ*, σ. 245 Α65· Ψαροπούλου (γ. επιμ.), Γαβριλάκη (επιμ.), Τσανάκκαλε, σ. 85 πάνω δεξιά, σ. 86-87, 88-89. Για χρονολόγηση στον 19ο αιώνα:

Η σταυρόσχημη διάταξη με τα εντοιχισμένα αγγεία στον ναό του Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, της οποίας τα δύο συγκεκριμένα παραδείγματα καταλαμβάνουν τον οριζόντιο άξονα, βρίσκεται στο ανώτερο μέρος της αετωματικής απόληξης της ανατολικής πλευράς του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού (εικ. 8). Αυτός, βάσει επιγραφής, χρονολογείται στο 1570, οικοδομήθηκε από την οικογένεια του Αλεξίου Σκλ(iv)τζα και δεν φέρει τοιχογραφίες.²⁶ Στο μνημείο έγιναν επισκευές και τοποθετήθηκαν επιχρίσματα το έτος 1835, σύμφωνα με γραπτή επιγραφή που διασώζεται πάνω από το ανακουφιστικό τόξο της βόρειας εισόδου.²⁷ Τα αγγεία (εικ. 2-3) έχουν ενσωματωθεί σε ανάλογο επίχρισμα με αυτό της επιγραφής. Συνδεδειγμένο στοιχείο αποτελούν και οι σε σειρά και επάλληλη διάταξη τριγωνικοί σχηματισμοί που περιβάλλουν την επιγραφή, καλύπτοντας το επίχρισμα και, κατά τόπους, το βόρειο και το νότιο μέρος της αετωματικής απόληξης, γύρω από το τμήμα όπου εντοιχίστηκαν τα κεραμικά.²⁸ Ένα επιπλέον στοιχείο της απόδοσης της τοποθέτησης των αγγείων κατά το 1835 αποτελεί και η παρατήρηση ότι και στα τέσσερα σωζόμενα αγγεία το κονίαμα που τα πλαισιώνει προσαρμόζεται και περιβάλλει τις ακμές του χείλους τους, παραμένοντας εμφανές από μεγάλη απόσταση. Η επανειλημμένη παρατήρηση έχει καταδείξει ότι στις περιπτώσεις όπου νεότερο ασβεστοεπίχρισμα ή επίχρισμα έχει τοποθετηθεί γύρω από αγγεία που αποτελούν έκφραση παλαιότερου εντοιχισμού τέτοια μέρη απουσιάζει.²⁹ Δεδομένων των έως τώρα στοιχείων και λαμβάνοντας υπόψη ότι η πρακτική εντοιχισμού αγγείων σε ναούς γνωρίζει άνθηση στην Κρήτη κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, ιδίως της πρώιμης, είναι εύλογο να υποθεθεί ότι τα αγγεία κατά πάσα πιθανότητα αποτυπώνουν την περίπτωση αντικατάστασης των αρχικών στην επισκευή του μνημείου το 1835. Το κεντρικό αγγείο της σταυρόσχημης διάταξης δεν διατηρείται. Η άδεια υποδοχή έχει καλυφθεί σε μεταγε-

Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα Κεραμικά του ελληνικού χώρου*, σ. 164-165 αρ. 299-300.

26. Στέφανος Α. Ξανθοδίδης, *Χριστιανικά Επιγραφικά Κρήτης*, Αθήνα 1903, σ. 68-69· Giuseppe Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, Βενετία 1932-1940, σ. 530 αρ. 26· Μανόλης Χατζηδάκης, «Τοιχογραφίες στην Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* 6 (1952), 63· Γεωργία Μοσχόβη, «Διερεύνηση της πολεοδομικής εξέλιξης του οικισμού της Κριτσάς Μεραμπέλλου κατά την περίοδο της βενετοκρατίας», *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, Χρήστος Λούκος και Όλγα Γκράτζιου (επιμ.), Ηράκλειο 2009, σ. 196, σ. 197 εικ. 6· Μοσχόβη και Κατηφόρη, «Ναοί», σ. 13. Σημειώνεται ότι οι τρεις ναοί δεν έχουν αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο διεξοδικής μελέτης.

27. Μοσχόβη, «Διερεύνηση», σ. 196, 197 εικ. 6· Μοσχόβη και Κατηφόρη, «Ναοί», σ. 13.

28. Παρατηρούνται και μεταγενέστερες επεμβάσεις κάτω από αυτά και σε επαφή με το τμήμα της στέγης.

29. Βλ. για άμεσο σχετικό παράδειγμα τον σχολιασμό για τα αγγεία στον Άγιο Παντελεήμονα.

νέστερη περίοδο από παχύ στρώμα ασβεστοεπιχρίσματος,³⁰ δυσχεραίνοντας τη λεπτομερή παρατήρηση. Η άνω πλευρά της υποδοχής όμως επιτρέπει τη διατύπωση της άποψης ότι κατά την τοποθέτηση του επιχρίσματος προσαρμόστηκε η καμπυλότητα της υφιστάμενης υποδοχής για να δεχθεί την αντικατάσταση. Είναι πιθανόν ότι ακόμη και οι ρωγμές που παρατηρούνται στο επίχρισμα, ξεκινώντας γύρω από τα αγγεία Τσανάκκαλε, να προέκυψαν, μεταξύ άλλων, και από την προσπάθεια επικάλυψης μιας προγενέστερης κατάστασης. Ο εντοιχισμός των αγγείων παρέχει και σαφή πληροφορία για τη χρονολόγησή τους, τουλάχιστον για το ανώτατο όριο χρήσης τους, παρέχοντας ένα όριο *ante quem* για την κυκλοφορία και τη χρήση τους στην περιοχή.

Στον μονόχωρο, μικρών διαστάσεων, καμαροσκέπαστο ναό του Αγίου Παντελεήμονα τα δύο αγγεία έχουν τοποθετηθεί συμμετρικά, καταλαμβάνοντας τον οριζόντιο άξονα της διάταξης σε σχήμα ρόμβου που βρίσκεται σχεδόν στο άκρο της αετωματικής απόληξης στη δυτική όψη του ναού (εικ. 9).³¹ Τα διαδοχικά στρώματα ασβεστοεπιχρίσματος στις όψεις του μνημείου δυσχεραίνουν τις παρατηρήσεις, καθώς καλύπτουν αμελώς τις απολήξεις των κεραμικών.³² Κρίνοντας όμως από το ότι τα χείλη και των τεσσάρων αγγείων της σύνθεσης βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο και είτε απέχουν χιλιοστά το ένα από το άλλο είτε –στην περίπτωση των δύο αγγείων που κοσμούν τον κατακόρυφο άξονα– εφάπτονται μεταξύ τους, καθίσταται σαφές ότι όλα τα αγγεία εντοιχίστηκαν ταυτόχρονα. Σε αυτή την περίπτωση, όπως και στην προηγούμενη, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για αντικατάσταση παλαιότερων, καθώς είναι εμφανή στην επιφάνεια του τοίχου τρία μεγαλύτερης διαμέτρου ασύμμετρα ημικύκλια που πλαισιώνουν τα τρία από τα τέσσερα αγγεία και προφανώς έχουν προκύψει από διαδοχικές τοποθετήσεις επιχρισμάτων σε προϋφιστάμενες υποδοχές. Από τα τέσσερα αγγεία –εκτός από το αποσπασματικά διατηρούμενο πιάτο στο άνω άκρο του κατακόρυφου άξονα, που αναγνωρίζεται ως δείγμα της παραγωγής κεραμικών της κεντρικής Ευρώπης και διακοσμείται με την τεχνική της λιθογραφικής εκτύπωσης (γνωστής ως *transfer-printing*)–,³³ το αγγείο στο κάτω άκρο του κατακόρυφου άξονα

30. Ανάλογο ασβεστοεπίχρισμα παρατηρείται κατά τόπους και στην επιφάνεια των διατηρούμενων κεραμικών και στη γύρω επιφάνεια της όψης του μνημείου.

31. Για το μνημείο και τη θέση του: Hayden κ.ά., *Reports on the Vrokastro Area*, τ. 2, σ. 168, σ. 293, πίν. 6f. Για μια χρονολόγησή του στους 14ο-15ο αιώνες: Μοσχόβη και Κατηφόρη, «Ναοί», σ. 14. Για την περιοχή του Καλού Χωριού: Μοσχόβη, «Βυζαντινοί χρόνοι», σ. 116· Μαρία Αρακαδάκη, «Βενετοκρατία (1204-1715)», *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*, σ. 131.

32. Αξιοσημείωτο είναι ότι το μνημείο καλυπτόταν το καλοκαίρι του 2016 με επίχρισμα κιτρινωπής απόχρωσης και το καλοκαίρι του 2017 με ασβεστοεπίχρισμα.

33. Φέρει στην επιφάνειά του θέματα κατά τα πρότυπα της κινέζικης κεραμικής, που αποδίδο-

έχει ακριβώς αντίστοιχο σχήμα με τα πιάτα από το Τσανάκκαλε και μακροσκοπικά παρουσιάζει αναλογίες στη σύσταση της κεραμικής του ύλης. Διακοσμείται εσωτερικά, κάτω από στιλπνή, κίτρινη εφύαλωση, με παχιές, ασύμμετρες κηλίδες λευκού επιχρίσματος. Παρά το ότι η γραπτή με επίχρισμα εφυαλωμένη κεραμική, μια τεχνική διακόσμησης ήδη γνωστή από τη μεσοβυζαντινή περίοδο, γνωρίζει ποικίλες εκφάνσεις στη νεότερη και σύγχρονη κεραμική,³⁴ τα προαναφερθέντα γνωρίσματα υποδεικνύουν ότι το αγγείο ενδεχομένως μπορεί να αποδοθεί στην παραγωγή του Τσανάκκαλε. Συσχετίζεται άμεσα με αγγεία από τις συλλογές του Μουσείου Sadberk Hanım και του Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής,³⁵ όμως αυτά χρονολογούνται σε μια υστερότερη φάση παραγωγής, στις αρχές του 20ού αιώνα. Σε αυτό προστίθεται ότι το συγκεκριμένο παράδειγμα από τον Άγιο Παντελεήμονα βρίσκεται σε αρτιότερη κατάσταση διατήρησης από τα υπόλοιπα τρία, διατηρώντας ακέραιη την εσωτερική του επιφάνεια. Το αγγείο στο ανώτερο τμήμα της διάταξης φαίνεται ότι δεν είχε εντοιχιστεί ακέραιο, ενώ τόσο αυτό όσο και τα δύο πιάτα Τσανάκκαλε φέρουν εκτεταμένες φθορές στην εσωτερική τους επιφάνεια, η οποία έχει απολεπιστεί σε μεγάλο μέρος, αποκαλύπτοντας το κεραμικό σώμα του αγγείου. Είναι σαφές ότι σε ένα επεισόδιο εντοιχισμού συνδυάζονται μια ομάδα αγγείων και ένα αγγείο με διαφορετικούς πρότερους «βίους», εκ των οποίων η χρονολόγηση του δεύτερου αποτελεί αφετηρία για την εξαγωγή στοιχείων για την τοποθέτηση του συνόλου των αγγείων στο μνημείο, ως *terminus post quem*. Ως προς αυτό εντοπίζονται κοινά στοιχεία με τη μελέτη της ανασκαφικής στρωματογραφίας. Τα δύο πιάτα με τη σχηματοποιημένη φυτική διακόσμηση, όπως υποδηλώνεται από τη φθαρμένη επιφάνειά τους, είχαν γνωρίσει μια παρατεταμένη χρήση, που ξεπερνά το χρονικό όριο του πρώτου μισού του 19ου αιώνα για την παραγωγή και κυκλοφορία τους, ως την οριστική τοποθέτησή τους στο μνημείο. Δεν μπορεί να προσδιοριστεί φυσικά το χρονικό εύρος της πραγματικής τους χρήσης, ωστόσο, με βάση όσα σχολιάστηκαν, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι όταν εντοιχίστηκαν στον Άγιο Παντελεήμονα, στις αρχές του 20ού αιώνα, αποτέλεσαν –μαζί με το αγγείο ευρωπαϊκής προέλευσης– περιπτώσεις κειμηλίων.

νται με αποχρώσεις του μπλε. Για περισσότερα στοιχεία για την κατηγορία κεραμικών: Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα Κεραμικά του Αιγαίου*, σ. 34 εικ. 21β (για ανάλογο παράδειγμα, όπου και η χρήση του όρου *chinoiseries*), σ. 75, 79, 81-82· Joanita Vroom, *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean: 7th to 20th Century*, Ουτρέχτη 2005, σ. 188-189· Vionis, *A Crusader*, σ. 265-267· Αναστασία Γ. Γιαγκάκη, «Κεραμική από την Αγγλία», *Εκπαιδευτική Συλλογή*, Γιαγκάκη και Γκράτζιου (επιμ.), σ. 118.

34. Ενδεικτικά, βλ. συγκεντρωτικά, με σχετική βιβλιογραφία: Λουκία Φλεβάρη, «Γραπτή με επίχρισμα κεραμική», *Εκπαιδευτική Συλλογή*, Γιαγκάκη και Γκράτζιου (επιμ.), σ. 50.

35. Öney, «Çanakale», σ. 119 αρ. Ç 11· Ψαροπούλου (γ. επιμ.), Γαβριλάκη (επιμ.), *Τσανάκκαλε*, σ. 92 αρ. ευρ. 1645, 1618, αντίστοιχα.

Συμπεράσματα

Εφυαλωμένη κεραμική από κέντρα της Μικράς Ασίας έχει εντοιχιστεί σε θρησκευτικά μνημεία σε θέσεις του Λασιθίου στον 18ο αιώνα³⁶ και κυρίως στον 19ο αιώνα, όταν κεραμικά του Τσανάκκαλε ούτως ή άλλως κυκλοφορούσαν στο Λασιθί,³⁷ και στις αρχές του 20ού αιώνα. Βάσει όσων σχολιάστηκαν, η μελέτη της πρακτικής εντοιχισμού μπορεί σε συγκεκριμένες περιπτώσεις να προσφέρει ουσιαστικές πληροφορίες για την ακριβέστερη χρονολόγηση μιας από τις ομάδες κεραμικής της παραγωγής αυτής. Επίσης, μέσα από τις τρεις μελέτες περίπτωσης παρουσιάστηκαν τόσο δύο διαφορετικές δυνατότητες / επιλογές ως προς τον συσχετισμό της ομάδας των εντοιχισμένων αγγείων με το εκάστοτε μνημείο όσο και δύο από τις διαφορετικές δυνατότητες / επιλογές ως προς τον εσωτερικό συσχετισμό των αγγείων που αποτελούν την κάθε ομάδα.

Στο πλαίσιο του πρώτου διαχωρισμού, η κύρια επιλογή που κατεξοχήν χαρακτηρίζει την πλειονότητα της χρήσης της πρακτικής στα μνημεία της Κρήτης είναι αυτή του εντοιχισμού των αγγείων κατά την ανέγερση των ναών.³⁸ Η δεύτερη επιλογή, που υιοθετήθηκε στον Άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο και στον Άγιο Παντελεήμονα, αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα μεταγενέστερης επέμβασης στα μνημεία και τοποθέτησης εκ νέου αγγείων στις όψεις τους, με στόχο να διατηρηθεί και να αναδειχθεί η συνήθεια.

Στο πλαίσιο του δεύτερου διαχωρισμού, από τις διαφορετικές εκδοχές που μπορούν να χαρακτηρίζουν τον συσχετισμό των κεραμικών κάθε εντοιχισμού, αναλύθηκαν δύο συγκεκριμένες: της πλήρους συγχρονίας (στον ναό της Κριτσάς) και της μερικής συγχρονίας (στον ναό στην περιφέρεια του Καλού Χωριού). Η έως τώρα έρευνα έχει δείξει ότι οι εκδοχές αυτές είναι οι βασικές, με κυρίαρχη την πρώτη και μεμονωμένες άλλες περιπτώσεις ή διαφοροποιήσεις.³⁹

36. Soustiel, *Splendeurs*, σ. 104-107.

37. Για άλλα παραδείγματα βλ. Hahn, «Medieval-Modern Pottery», σ. 83 αρ. 110, 234, 237.

38. Yangaki, «Immured Vessels», σ. 381-382· Yangaki, «The “Immured Vessels”», σ. 7, 9· Anastasia G. Yangaki, *Ceramics in Plain Sight: The Bacini of the Churches of Crete. Reflections of the Late Medieval and the Early Modern Material Culture of the Island*, τ. 1, *The Regional Unit of Chania*, Αθήνα 2021, σ. 146-150, εικ. 184.

39. Χαρακτηριστική διαφοροποιημένη περίπτωση αποτελούν οι πολυάριθμοι εντοιχισμοί κεραμικών στον ναό της Παναγίας Ελεούσα (Κιθαρίδα) που έγιναν σε μία φάση, αλλά τα αγγεία διακρίνονται από μερική συγχρονία: Anastasia G. Yangaki, «Immured Vessels in the Church of Panagia Eleousa, Kitharida (Crete)», *Glazed Pottery of the Mediterranean and the Black Sea Region, 10th-18th Centuries*, τ. 2, Sergei Bocharov, Véronique François και Ayrat Sitdikov (επιμ.), Καζάν και Κισινάου 2017, σ. 138-139, σ. 152-153. Αναλυτικά για τις σχετικές εκδοχές συσχετισμών: Yangaki, *Ceramics in Plain Sight*, σ. 147 εικ. 184, σ. 150-153.

Οι δύο περιπτώσεις των μνημείων στο Λασιθί, όπου τα αγγεία τοποθετήθηκαν σε αντικατάσταση παλαιότερων, είτε στη διάρκεια του 19ου είτε στις αρχές του 20ού αιώνα, προστίθενται σε αντίστοιχες –εξαιρετικά περιορισμένες– περιπτώσεις μνημείων από άλλες περιοχές του νησιού.⁴⁰ Η μικρή κλίμακα με την οποία απαντά το φαινόμενο χαρακτηρίζει την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, τον 20ό και τον 21ο αιώνα.

Στις δύο από τις τρεις περιπτώσεις ναών (στον Σωτήρα Χριστό και στον Άγιο Παντελεήμονα) τίθεται το θέμα της ύπαρξης αρκετής απόκλισης μεταξύ της χρονολόγησης που προτείνεται για τα αγγεία και του τελικού εντοιχισμού τους. Παρά το ότι ο «κύκλος ζωής» των αντικειμένων δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια,⁴¹ ιδίως στην πρώτη περίπτωση,⁴² είναι σαφές ότι στη δεύτερη περίπτωση μεσολάβησαν αρκετές δεκαετίες από την κυκλοφορία των πιάτων έως τον τελικό εντοιχισμό τους. Πράγματι, μπορεί να υποστηριχτεί ότι πρόκειται για περιπτώσεις «κειμηλίων» – τουλάχιστον για τα τρία από τα τέσσερα αγγεία στον Άγιο Παντελεήμονα και ίσως για το αγγείο στον Σωτήρα Χριστό.⁴³

Με όσα αναφέρθηκαν γίνεται εμφανές ότι κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (βάσει των παραδειγμάτων, στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, τουλάχιστον) αλλά και αργότερα, στις αρχές του 20ού αιώνα, υπήρξε ενδιαφέρον όχι μόνο για τη διατήρηση μιας πρακτικής που κατεξοχήν είχε διαδοθεί κατά τους προηγούμενους αιώνες στα χριστιανικά μνημεία του νησιού, αλλά συνειρμικά και για τη συντήρηση της μνήμης. Η τελευταία, σε ένα πρώτο επίπεδο (ατομικό ή μιας ομάδας ανθρώπων που προσέφεραν τα αντικείμενα), αναδεικνύεται μέσα από την περίπτωση των κειμηλίων.⁴⁴ Παράλληλα, σε ένα δεύτερο επίπεδο, συν-

40. Βλ. ενδεικτικά, για τον σχολιασμό σχετικού παραδείγματος του 18ου αιώνα στον ναό της Παναγίας Ελεούσας στην Κιθαριάδα: Yangaki, «Immured Vessels in the Church of Panagia Eleousa», σ. 145 εικ. 9. Για τις αντικαταστάσεις: Yangaki, «The “Immured Vessels”», σ. 7, 11-12.

41. Το χρονικό διάστημα που παρέμενε σε χρήση ένα πλήνιο αντικείμενο μπορεί να κυμαίνεται από λίγα χρόνια έως ακόμη και λίγες δεκαετίες, ανάλογα με την κατηγορία κεραμικής και το είδος της χρήσης του (βλ. J. Theodore Peña, *Roman Pottery in the Archaeological Record*, Καίμπριτζ και Νέα Υόρκη 2007, σ. 54, σ. 56-59).

42. Υπενθυμίζουμε ότι το αγγείο χρονολογείται στα μέσα του 18ου αιώνα και για τον ναό έχουν προταθεί ως περίοδος ανέγερσης οι αρχές του 19ου αιώνα (Μοσχόβη και Κατηφόρη, «Ναοί», σ. 14).

43. Για το ότι το αγγείο αυτό ίσως αποτελούσε κειμήλιο βλ. *στο ίδιο*.

44. Για μια πρόσφατη θεώρηση του ρόλου των κειμηλίων: Roberta Gilchrist, «The Materiality of Medieval Heirlooms: From Biographical to Sacred Objects», *Mobility, Meaning and Transformations of Things: Shifting Contexts of Material Culture through Time and Space*, Hans Peter Hahn και Hadas Weis (επιμ.), Οξφόρδη 2013, σ. 170-182 (όπου και σχετική βιβλιογραφία).

δέεται έμμεσα με την κάθε κοινότητα, στο πλαίσιο της πολιτισμικής μνήμης,⁴⁵ των συλλογικών αντιλήψεων του παρελθόντος, με ακούσιους ή εκούσιους τρόπους, εντός συγκεκριμένων κοινωνικο-πολιτιστικών πλαισίων.⁴⁶ Μπορούμε δηλαδή, μέσω της μελέτης των αντικειμένων να ανιχνεύσουμε ίσως τα δύο διαφορετικά επίπεδα στα οποία ο πολιτισμός και η μνήμη διαχωρίζονται, κατά την Astrid Erll – το ιδιωτικό και το συλλογικό.⁴⁷

Αυτή η παρατήρηση ενισχύεται από το ότι τα προαναφερθέντα μνημεία αποτελούν θρησκευτικά τοπόσημα κάθε περιοχής, μέσω της διατήρησης των οποίων εκφράζεται η συλλογική ταυτότητα.⁴⁸ Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση του ναού στην Κριτσά, οι εργασίες του 1835, κατά τις οποίες εντοιχίστηκαν τα κεραμικά, θα μπορούσαν να αποτελούν μια απλή επισκευή. Αξίζει όμως να σημειωθεί η χρονική συγκυρία: οι εν λόγω εργασίες πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο της αιγυπτιοκρατίας (1830-1840), την οποία φαίνεται να διακρίνει προσπάθεια εξισορροπητικού πλαισίου ως προς την αντιμετώπιση των βασικών πληθυσμιακών ομάδων της Κρήτης,⁴⁹ και σε μια εποχή από την οποία και μετά σταδιακά αυξάνονται τα μέλη της χριστιανικής κοινότητας του νησιού.⁵⁰ Σημειώνεται επί-

45. Για τη μελέτη της μνήμης, με έναυσμα τη «συλλογική μνήμη» του κοινωνιολόγου Maurice Halbwachs, και τη σχέση της με την ιστορία βλ. συγκεντρωτικά Mihai Stelian Rusu, «History and Collective Memory: The Succeeding Incarnations of an Evolving Relationship», *Philobiblon* 18 (2013), 260-282 (με βιβλιογραφία). Βλ. επίσης: Sarah Gensburger, «Halbwachs' Studies in Collective Memory: A Founding Text for Contemporary "Memory Studies"?, *Journal of Classical Sociology* 16 (2016), 396-407.

46. Για την πολιτισμική μνήμη και τα γνωρίσματά της βλ. Jan Assmann, «Collective Memory and Cultural Identity», μτφρ. J. Czaplicka, *New German Critique* 65 (1995), 128-133· «Communicative and Cultural Memory», *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Astrid Erll και Ansgar Nünning (επιμ.), Βερολίνο 2008, σ. 110-112) και της Astrid Erll, «Cultural Memory Studies: An Introduction», *Cultural Memory Studies*, Erll και Nünning (επιμ.), σ. 2-7.

47. Βλ. αναλυτικά Erll, «Cultural Memory Studies: An Introduction», σ. 4-5.

48. Βλ. τις απόψεις των Jan και Aleida Assmann ως προς τα μνημεία: Jan Assmann, «Stein und Zeit. Das "monumentale" Gedächtnis der altägyptischen Kultur», *Kultur und Gedächtnis*, Jan Assmann και Tonio Hölscher (επιμ.), Φραγκφούρτη 1988, σ. 90-100 και σημ. 5· Aleida Assmann, «Kultur als Lebenswelt und Monument», *Kultur als Lebenswelt und Monument*, Aleida Assmann και Dietrich Harth (επιμ.), Φραγκφούρτη 1991, σ. 13-18, καθώς και την ανάλυση του Cornelius J. Holtorf, «Towards a Chronology of Megaliths: Understanding Monumental Time and Cultural Memory», *Journal of European Archaeology* 4 (1996), 120-126.

49. Θεοχάρης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 2^ο1990, σ. 351-352· Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Η Κρήτη 1829-1869. Μεταξύ δύο επαναστάσεων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4, *Το ελληνικό κράτος, 1833-1871. Η εθνική εστία και ο Ελληνισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Αθήνα 2003, σ. 375.

50. Καλλιβρετάκης, «Η Κρήτη 1829-1869», σ. 377-385.

σης ότι λίγο μετά την έναρξη του αγώνα της ανεξαρτησίας στην κεντρική Ελλάδα ακολουθεί η συμμετοχή της Κρήτης, με διαδοχικές εξεγέρσεις.⁵¹ Το 1823 λαμβάνει χώρα η σφοδρή μάχη στην περιοχή της Κριτσάς, ενώ οι οπλαρχηγοί της περιοχής του Μεραμπέλου, όπου ανήκε και η περιοχή του Καλού Χωριού, συμμετέχουν ενεργά στις διαδοχικές εξεγέρσεις εναντίον των Οθωμανών, με χαρακτηριστική την επανάσταση του 1866-1869.⁵² Από τα τρία σύνολα εντοιχισμένων αγγείων, το πρωιμότερο εντοιχίστηκε εξαρχής σε χριστιανικό μνημείο, το οποίο έχει υποτεθεί ότι ανεγέρθηκε τον 19ο αιώνα, στη διάρκεια δηλαδή της οθωμανικής κυριαρχίας. Λίγα χρόνια μετά τη μάχη της Κριτσάς επισκευάζεται εξωτερικά ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και εντοιχίζονται, σε αντικατάσταση παλαιότερων, κεραμικά. Στις αρχές του 20ού αιώνα ένα μικρό σύνολο κεραμικών, στην πλειονότητά τους οθωμανικής εποχής, εντοιχίζεται στον Άγιο Παντελεήμονα στο Καλό Χωριό.

Υπό το πρίσμα της παραπάνω ερμηνείας, η επιλογή των παραπάνω διαφορετικών ιστοριών κεραμικής οδηγεί σε ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις σχετικά με όψεις πολιτισμικής μνήμης.⁵³ Δεν είναι τυχαίο ότι όλες τους έμμεσα αναφέρονται στο παρελθόν, καθώς είτε με τα εκ νέου τοποθετημένα αγγεία (στον ναό του Σωτήρα Χριστού) είτε με όσα εντοιχίστηκαν σε αντικατάσταση των αρχικών (στους ναούς του Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου και του Αγίου Παντελεήμονα) γίνεται προσπάθεια στα χριστιανικά μνημεία –είτε επί οθωμανικής κυριαρχίας είτε και επί του

51. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, σ. 321-328, 342-349, 356· ο Ίδιος, «Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1898)», *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), Ηράκλειο 1998, σ. 365-372, 382-387· Θεοχάρης Δετοράκης, *Σφραγίδες Κρητικής Ελευθερίας (1821-1898). Προλογίζει Στυλιανός Αλεξίου*, Ηράκλειο 1998, σ. 12-40· Dimitrios Tsougarakis και Helen Angelomatis-Tsougarakis, «A Province under Byzantine-Venetian, and Ottoman Rule, AD 400-1898», *The Plain of Phaistos, Cycles of Social Complexity in the Mesara Region of Crete*, L. V. Watrous και Despoina Hadzi-Vallianou (επιμ.), Λος Άντζελες 2004, σ. 363· Μαρία Σωρού, «Από την οθωμανική κατοχή (1647-1898) στην αυτονομία και την ένωση με την Ελλάδα (1898-1913)», *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*, σ. 207-208· Γεώργιος Κορναράκης, «Η συμβολή της Κεντρικο-ανατολικής Πεδιάδας στους Αγώνες της Κρήτης για την Ένωση με τον Εθνικό κορμό (1866-1913)», *Το Ηράκλειο και η Κρήτη από την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ως την Ένωση με την Ελλάδα (1866-1913)*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου. Ηράκλειο, 23-26 Οκτωβρίου 2013, Βασιλική Αγ. Μάρκου, Μανώλης Γ. Ανδρουλιδάκης (επιμ.), Ηράκλειο 2017, σ. 347-357.

52. Πώργος Ι. Παναγιωτάκης, «Το μνημόσυνο για τους νεκρούς και τα θύματα της μάχης του Λασιθίου το Μάη του 1867», *Αμάθεια* 50-51 (1982), 65-78· Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, σ. 360-377· ο Ίδιος, «Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1898)», σ. 392-404· ο Ίδιος, *Σφραγίδες*, σ. 23-27· Μανόλης Κλώντζας, «Νεότεροι Χρόνοι», *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*, σ. 95-96· Καλλιβρετάκης, «Η Κρήτη 1829-1869», σ. 377-385· Tsougarakis και Angelomatis-Tsougarakis, «A Province», σ. 363· Allaire B. Stallsmith, «History of the Villages in the Ottoman Period», *Reports on the Vrokastro Area*, τ. 2, Hayden κ.ά., σ. 289· Σωρού, «Από την οθωμανική κατοχή», σ. 209-210, σ. 217-224.

53. Holtorf, «Towards a Chronology of Megaliths», σ. 125-128.

καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας ή του ελληνικού κράτους– να διατηρηθεί και να διαφυλαχτεί μια πρακτική της βενετοκρατίας, συνδέοντας την τοπική κοινότητα με μια βαθιά, από ό,τι φαίνεται, παράδοση,⁵⁴ στο πλαίσιο συλλογικών προσδιορισμών και επιδίωξης ανάδειξης της ταυτότητάς της.⁵⁵

Αντί επιλόγου

Σημαντικό μέρος του επιστημονικού έργου της ομότιμης καθηγήτριας Όλγας Κατσιαρδή-Hering αφορά στις ελληνικές παραιοκίες σε περιοχές της Ευρώπης και στον ρόλο των ελλήνων εμπόρων. Τα αντικείμενα που σχολιάστηκαν μας έφεραν έμμεσα σε επαφή με κοινότητες μειονοτήτων και εμπόρους. Παρήχθησαν στους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κυρίως από Έλληνες και αρμένιους τεχνίτες, καθώς η λειτουργία των εργαστηρίων κεραμικής στο Τσανάκκαλε συσχετίζεται με το ελληνικό και αρμένικο στοιχείο και τα εργαστήρια της Κιουτάχειας ελέγχονταν ως επί το πλείστον από Αρμένιους.⁵⁶ Μεταξύ των εμπόρων που διακινούσαν αυτά τα κεραμικά συγκαταλέγονταν προφανώς και Έλληνες, ιδίως αν ληφθεί υπόψη ότι από τα μέσα του 18ου και κατά τον 19ο αιώνα ενδυναμώνεται η θέση των ελλήνων εμπόρων στα Στενά του Ελλησπόντου και στη Μαύρη Θάλασσα, ενώ στο Τσανάκκαλε υπήρχε κοινότητα μόνιμα εγκατεστημένων Ελλήνων.⁵⁷

54. Για τον δεσμό της παράδοσης με την πολιτισμική μνήμη: Jan Assmann, *Religion and Cultural Memory: Ten Studies*, μτφρ. Rodney Livingstone, Στάνφορντ 2005, σ. 8· Adrian Velicu, «Cultural Memory between the National and the Transnational», *Journal of Aesthetics and Culture* 3 (2011), 7246 [Προσβάσιμο: DOI: 10.3402/jac.v3i0.7246 (Ημερομηνία επίσκεψης: 5 Φεβρουαρίου 2020)].

55. Για τη θέση της ταυτότητας στα γνωρίσματα της πολιτισμικής μνήμης: Assmann, «Collective Memory and Cultural Identity», σ. 130· ο Ίδιος, «Communicative and Cultural Memory», σ. 113-114. Ενδεικτικά για τους συλλογικούς προσδιορισμούς βλ. πρόσφατα Νικόλας Πίσσης, «Διακρίσεις και αμφισημίες. Συλλογικοί προσδιορισμοί στον ορθόδοξο κόσμο του 17ου αιώνα», *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου και Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), Αθήνα 2018, σ. 463-469 (όπου και σχετική βιβλιογραφία).

56. Βλ. για αντίστοιχα στοιχεία Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα Κεραμικά του Τσανάκ Καλέ*, σ. 13, 19, 63, 65-66· Ψαροπούλου (γ. επιμ.), Γαβριλάκη (επιμ.), *Τσανάκκαλε*, σ. 51· Soustiel, *Splendeurs*, σ. 104· Bilgi και Vermeersch, *Kütahya*, σ. 33, 35, 48, 53, 63.

57. Για τον ρόλο των ελλήνων εμπόρων: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Οικονομία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11, *Ο ελληνοισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821). Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία*, Αθήνα 1975, σ. 182-183, 237-238· Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε' - ιθ' αι.*, Σπύρος Ι. Ασδραχάς (επιμ.), Αθήνα 1979, σ. 316, 317· Νίκος Σβρόννος, «Οι συνέπειες της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων της Βαλκανικής Χερσονήσου στο δέκατο

ANASTASIA G. YANGAKI

Ceramic Tales from the Period of Ottoman Rule and the Modern Period
in Crete, Based on the Immured Vessels: Some Case-Studies from Lasithi

Of the glazed vessels –the so-called *bacini*– immured in the churches of Crete and dated to the period of Ottoman rule, this study focuses on some from Asia Minor workshops. Ceramics from Kütahya and Çanakkale, dating within the second half of the eighteenth and/or the nineteenth and the beginning of the twentieth century, are found immured in three churches in Lasithi: the church of Christ the Saviour in Christos, the church of Agios Ioannis Chrysostomos in Kritsa and the church of Agios Panteleimonas in the general area of Kalo Chorio. Based on the description of the specific vessels, their comparison with other examples of the same sort, the details of their date and the information regarding their relation with the rest of the ceramics that constitute part of the same assemblage within each monument, it is suggested that their study can offer essential information for more accurate dating of some of these wares. In the three case-studies, two different possibilities/options are reviewed regarding the correlation of the ceramic assemblage with the respective monuments and the internal correlation of the vessels in each assemblage: namely those of synchronicity and of partial synchronicity. In addition, and taking into consideration that in two cases the vessels used during the nineteenth and the early twentieth c. are replacements of the original ones, attention is paid both to the preservation here of a practice that was widespread on the island in the previous centuries and thereby to the collective perceptions of the past in the context of the cultural memory.

όγδοο αιώνα», *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Πώργος Β. Δερτιλής και Κώστας Κωστής (επιμ.), Αθήνα 1991, σ. 73-89· Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα Κεραμικά του Τσανάκ Καλέ*, σ. 19-20· Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Η ελληνική διασπορά. Το εμπόριο ως γενικευμένη εθνική εξειδίκευση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 1, *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821. Πολιτική πραγματικότητα – Οικονομική και κοινωνική οργάνωση*, Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Αθήνα 2003, σ. 88-97.

Η μελέτη αυτή πραγματοποιήθηκε κατά την εκπόνηση του υπο-έργου «Αναβάθμιση του υφιστάμενου έργου: Δίκτυα εμπορικών επαφών και οικονομίας στον αιγαιακό χώρο κατά τη Βυζαντινή εποχή, με βάση τη μελέτη της κεραμικής: Η περίπτωση της Πελοποννήσου και της Κρήτης», στο πλαίσιο της πράξης με τίτλο: «ΑΝΑΒΑΘΜΙΣ. Ανάπτυξη της ιστορικής έρευνας: μελέτες και ψηφιακές εφαρμογές» και κωδικό MIS 5002357. Η τελευταία εντάσσεται στη «Δράση Στρατηγικής Ανάπτυξης Ερευνητικών και Τεχνολογικών Φορέων». Χρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία» στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2014-2020, με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης).

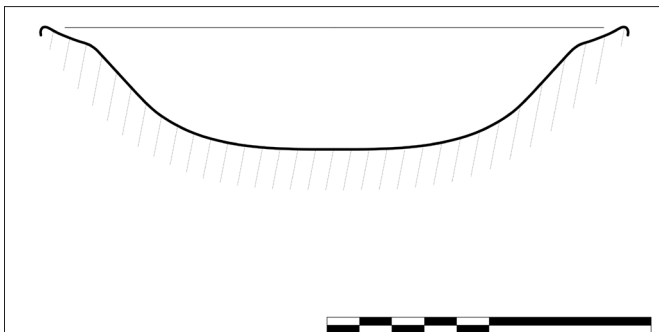
Εικόνα 1: Πιάτο Κιουτάχειας στον ναό του Σωτήρα Χριστού (Χριστός).

Εικόνα 2: Πιάτο Τσανάκκαλε στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Χρυσόστομου (Κριτσά).

Εικόνα 3: Πιάτο Τσανάκκαλε στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Χρυσόστομου (Κριτσά).

Εικόνα 4: Σχηματικό σχέδιο, πιάτο, παραγωγή Τσανάκκαλε, Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος (Κριτσά).

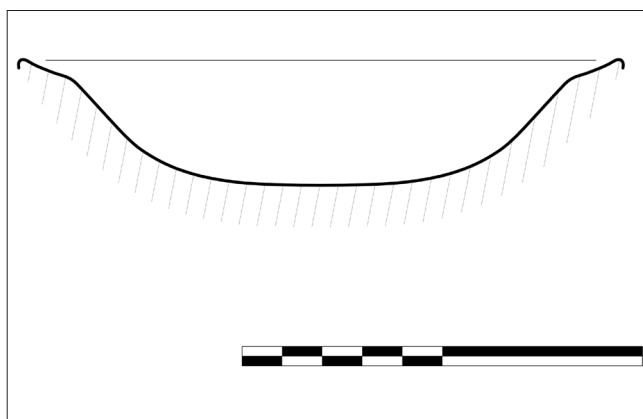
ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΑΓΓΕΙΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

Εικόνα 5: Πιάτο Τσανάκκαλε, Άγιος Παντελεήμονας (περιοχή Καλού Χωριού).

Εικόνα 6: Πιάτο Τσανάκκαλε, Άγιος Παντελεήμονας.

Εικόνα 7: Σχηματικό σχέδιο, πιάτο, παραγωγή Τσανάκκαλε, Άγιος Παντελεήμονας.

Εικόνα 8: Άποψη της ανατολικής όψης, Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος (Κριτσά).

Εικόνα 9: Τα εντοιχιμένα αγγεία στον ναό του Αγίου Παντελεήμονα.